

ÇAĞATAY HANLIĞI DÖNEMİNDE MOĞOLLAR ARASINDA İSLAMİYET

İsa ERYILMAZ*

Özet

Çingiz Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra hayatta olan en yaşlı oğlu olarak Çağatay Han (1227-1241) tarafından kabaca Maverainnehr topraklarını ihtiva eden bölgede büyük bir devlet teşekkül ettirilmişti. Moğol kabile kanunları (Yasa)'nın korunması ve uygulanmasından sorumlu olan Çağatay Han, hayatı boyunca İslam ve akidelerine karşı olmuş ve Müslümanları dinî bakımdan son derece müşkül durumda bırakmıştı. Diğer taraftan İran'daki akrabaları İlhanlıların etkisinde kaldığını gördüğümüz Çağatay Hanlığı coğrafi konumu sebebiyle İslamiyet'in daha az etkisinde kalmıştır. Ona rağmen İslamiyet, Çağatay Moğolları arasında yayılma imkânı bulmuş ve özellikle devletin ilk Müslüman hânı olan Mübarek Şah'tan itibaren yepyeni bir devir açılmıştır. Nitekim sonraki hanlar döneminde İslamiyet'i kabul eden Çağatay hanları Müslüman unvanları kullanmaya hatta İslam dininin Moğol vilayetlerinde yayılması için tebliğde bulunmaya başlamışlardır. Bu gelişmelerin olumlu neticeleri ortaya çıkacak ki Çağatay ulusu büyük kitleler halinde hükümdarlarına uyarak İslamiyet'i kabul edecektir. Müslüman olduktan sonra Gazan Han Mahmud adını alan Çağatay hanı zamanında ise İslam dini uzun zaman sonra İran'da yeniden hâkim din olacaktır. Son nefesini verirken devlet ricaline yeni dinde sebat etmelerini ihtar eden Gazan Han İslam dininin yayılması için gayret sarf ederek dinî müesseselere ihtimam göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Ulusu, Gazan Han, İslamiyet, Maverainnehr, Moğol

ISLAM AMONG THE MONGOLS DURING THE CHAGATAI KHANATE

Abstract

After Genghis Khan's death in 1227, a large state was formed by Chagatai Khan (1227-1241), as the oldest surviving son, in the region roughly comprising the lands of Transoxiana. Chagatai Khan, who was responsible for the protection and enforcement of Mongolian tribal laws (Yasa), had been against Islam and its creeds throughout her life and left Muslims in a religious situation. On the other hand, the Chagatai Khanate, whose relatives in Iran were under the influence of the Ilkhanate, was less influenced by Islam due to its geographical location. Despite this, Islam had the opportunity to spread among the Chagatai Mongols and a new era opened up, especially from Mubarak Shah, the first Muslim Khan of the state. As a matter of fact, Chagatai Khans, who accepted Islam in the later Khans period, started to use Muslim titles and even began to preach for the spread of Islam in Mongolian provinces. The positive results of these developments will emerge that the Chagatai nation will accept Islam in large masses by following their rulers. In the time of Chagatai Khan, who took the name of Gazan Khan Mahmud after he became Muslim, Islam will be the dominant religion in Iran after a long time. While he was dying, Gazan Khan, who warned the dignitaries to persevere in the new religion, paid attention to religious institutions by making efforts to spread the religion of Islam.

Keywords: Chagatai Nation, Ghazan Khan, Islam, Mongol, Transoxiana

* Dr. Öğretim Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, isaeryilmaz@ahievran.edu.tr

Giriş

Çingiz Han'ın 1227 yılında ölümünden bir yıl sonra Keluren nehrinde bulunan Kode'u adasında büyük kurultay toplanmış¹ ve bu tarihten sonra Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han (1227-1242) ve oğulları Mâverâünnehr'e yerleşerek Horasan'dan Moğolistan'a kadar uzanan topraklarda büyük bir devlet teşekkül etmişlerdi.² Diğer hanlıklara nazaran Çağatay Devleti, daha belirsiz biçimde sınırlanmış olup çok geniş bir ülkeyi ihtiva ederken,³ devletin merkezi İli (İle) Irmağı boyunda, harabesi şimdiki Kulca'nın batısında bulunan, Almalık şehri idi.⁴

Her ne kadar Reşidüddîn⁵ ve Vassâf⁶, Çağatay Hanlığı ve memleketlerinde cereyan eden olaylar hakkında çok az bilgiye sahip olsalar da Cüveynî, Çağatay'ın ilk haleflerine dair önemli bilgiler vermektedir.⁷ Cesur, atılgan ve sert mizaçlı bir kimse olarak temayüz eden Çağatay Han döneminde, Mâverâünnehr ve Türkistan ele geçirilince, hâkimiyeti altındaki saha Semerkant'tan Beşbalık'a kadar genişlemiş⁸ ve kendisi genelde

¹ Gizli Tarih'te bu büyük kurultay şöyle anlatılmaktadır: "Çingiz Han domuz yılında (1227) Tanrıya (semaya) yükseldi. Onun ölümünden sonra, Tungut halkından alman şeylerin çoğu Yesui hatuna verildi. Sıçan yılında (1228), Ça'adai ve Batu başlarında olduğu halde sağ cenahın prensleri, Otçigin-noyan, Yegu ve Yesung-ge başlarında olduğu halde sol cenahın prensleri, Tolui başlarında olduğu halde merkezin prensleri, prensesler, damatlar, Tümen komutanları ve Binbaşılar hepsi bir araya gelerek, Keluren nehrinde bulunan Kode'u adasında kurultay için toplandılar ve Çingiz Han'ın emri gereğince Ogadai Han'ı Han intihap ettiler. Ça'adai, küçük kardeşi Ogadai Han'ı kendisi tahta oturttu. Ça'adai ile Tolui, babaları Çingiz Han'ın altın hayatını muhafaza etmiş olan gece muhafızlarını, silahşorları, sekiz bin gündüz muhafızını, yani Cengiz Han'ın yanında vazife görmüş olan on bin emektar muhafızı Ogadai Han'ın emrine tahsis ettiler. Aynı şekilde devletin merkez kısmı da onun emrine verildi." Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, (nşr. A. Temir), Ankara 1995, s. 190-191.

² Çağatay Han devletin kurucusu sayılır, çünkü hanlık onun ölümünden bir süre sonra kurulmuştur. Bkz. W. Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, (nşr. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu), İstanbul 2008, s. 24; R. Grousset, *Conqueror of the World*, New York 1966, s. 283-287.

³ J. Abbott, *History of Genghis Khan*, New York 1873, s. 334.

⁴ Bununla beraber ülkenin güney kısmındaki Karşı (eski Nesef) ve Amuderya sahilindeki Salı-Saray, keza ülkenin kuzey kısmındaki Beşbalık da bazen payitaht olmuşlardır. Bkz. A.Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 63.

⁵ Bu hususta bkz., Reşidüddin Fazlulah, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısım)*, (nşr. İ. Aka-M. Ersan-A.H. Khelejani), Ankara 2013, s.83, 85, 86; W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. H. D. Yıldız), Ankara 1990, s. 43.

⁶ Tarihçi Vassâf'ın, Tâhri-i Tarih-i Vassâf adlı eserinde Çağatay sülalesi hakkındaki kayıtları son derece mahdut bulunmaktadır. Bu hususta bkz. Abdül Muhammed Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Tahran (1346) 1927, s.332.

⁷ Bu konuda genel olarak bkz. Alâeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1998, s. 248.

⁸ Cüveynî, Çağatay Han ve dönemiyle ilgili ilginç bilgiler verir. Biz bu bilgilerden hanlığın hangi bölgeleri ihtiva ettiği ile ilgili bilgiler yanında Çağatay Han'ın ikâmet ettiği yerleri de

merkezde oturarak Buhara ve Semerkant gibi yüksek kültürlü şehirleri atadığı valilerle (özellikle Türk umumî vali Mahmut Yalvaç ve oğlu Mesud Yalvaç) yönetmişti.⁹ Vergilerin toplanmasında yeni bir sistem kuran ve daha sonraları Çin valiliğine tayin edilen Mahmut Yalvaç, Buhara şehrinde Moğollara karşı tamamen halka dayalı bir isyanın patlak vermesi¹⁰ ve olayların önünün uzun müddet alınamaması başta olmak üzere çeşitli sebeplerden ötürü Mâverâünnehr'den azledilecek ve burayı terk etmek zorunda kalacaktı.¹¹

Celâleddîn Harezşah'ı takip vazifesi verildiği için uzun müddet Hindistan hududunda kalan Çağatay Han,¹² son derece içkiye düşkün olan Büyük Kağan Ögedey'in 1241 yılında ölümünden birkaç ay sonra hayatını kaybedecek, kendisinin ve Çingiz Han'ın çok sevdiği ikinci oğlu Mu-Tekin (Mö'etüken)'i yerine halef bırakmasına rağmen,¹³ O'nun Bâmiyan

öğrenmekteyiz. Nitekim Cüveynî, Çağatay'ın ele geçirdiği yukarıda bahsedilen yerlere şahane konaklama yerleri yaptırdığını, Han'ın bahar ve yaz aylarını genellikle Moğolların göl dedikleri her zaman su kuşlarını kendisine çeken cennet bahçelerinden farksız olarak tasvir ettikleri Almalık ve Kuyas'ta, sonbahar ve kışı da İli'nin kıyısındaki Manavzik'te geçirdiğini ve Onun yazlık ve kışlık yerlere gidip geldiği yolların üzerinde bulunan konak yerlerine yiyecek ve içecek konan ambarların yapıldığını nakleder. Bkz. Cüveynî, s. 248.

⁹ Bkz. L. Rasonyi, *Tarihçe Türklük*, İstanbul 2008, s. 275.

¹⁰ Buhara'nın Tarab denilen köyünde Kalburcu Mahmud adında sahte bir peygamber, periler ve cinlerle ilişkisi olduğunu iddia ederek halkı kendisine inandırmış kısa zamanda epey bir kitleyi etrafında toplamıştı (A. Bausani, "Religion Under the Mongols", *The Cambridge History of Iran V*, (nşr. J. A. Boyle), Cambridge 1968, s. 548). Cüveynî'deki kayıtlara göre, Tarabî adıyla anılan bu kimse sözde kerametlerine halkı inandırmanın ötesinde emir ve yöneticilerin de ilgisini çekmeyi başarmıştır. Günden güne daha da şöhreti artan Tarabî kısa bir süre sonra Buhara sarayını basmış ve pek çok yöneticiyi öldürmüştür. Buhara'dan kaçabilen emirler ve şehrin ileri gelenleri Kermine'de toplanmışlar ve tehlikeli durumu Mahmud Yalvaç'a bildirmişlerdir. Mahmud Yalvaç şehirdeki isyanı bastırdıktan başka halkı toplu olarak öldürülmekten ve şehri yağmadan kurtarmıştır. Buhara'da Tarabî'nin ayaklanması hadisesi hakkında geniş bilgi için bkz. Cüveynî, s.138-143.

¹¹ Çağatay'ın saltanatının sonlarına doğru, önceleri Çağatay'ın Çinli hekiminin yanında vazifelendirilen ve onun ölümünden sonra da Moğol asilzadesi Kuşuk-Noyon'un yanında çoban olarak çalışan bir Çinli önemli bir mevki elde ettikten sonra nüfuz kazanmış ve onun zekâsını gören büyük Han Ögedey ona vezir unvanını vermiştir. Kısa boylu, gösterişsiz kıyafetli fakat cesareti, zekâsı ve belagatiyle temayüz eden bu Çinli bundan sonra Çağatay Han'a vezir olacaktır. Mahmut Yalvaç böylece müşavirlerin tesiri altında kalan Çağatay'ın gözünden düşecek ve Han, kardeşinin sağlığında bir yarlık çıkararak Ögedey'in Yalvaç'a vermiş olduğu Mâverâünnehr'in bir kısmını ondan alacaktı. Bu durumu büyük han Ögedey'e şikâyet etse de Yalvaç, Çağatay'ın nezdinde iyi kabul görmeyerek büyük hanın yanına gidecektir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 505-506.

¹² M. Kafalı, "Çağatay Hanlığı", *Türkler*, VIII., Ankara 2002, s. 588.

¹³ Çingiz Han sevdiği torunu Mu-Tekin'in Bâmiyan'da ölümü üzerine gazaba gelmiş ve burasını tamamıyla tahrip ederek halkının tamamını öldürmüştü. Hatta oraya yerleşimi bile yasaklayarak tamamen tarihten silinmesini istemişti. Bkz., Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 508.

muhasarasında ölmesi üzerine tahta Mu-Tekin'in oğlu Kara Hülagü (1242-1246) geçecekti.¹⁴ Ancak bu sırada Çingizli tahtında değişiklik olacak ve tahta Güyük/Kiyük Han geçecektir.¹⁵ Saltanatı döneminde etrafındaki yöneticilerin de tesiriyle Hristiyanlara olan yakınlığı sebebiyle hükümeti Hristiyan hükümeti olarak nitelenen Moğolların büyük kağanı Güyük,¹⁶ Çağatay'ın öz oğlu Yesü (1246-1252) ile olan dostluğu yüzünden onun öz oğul ve Çağatay tahtının en meşru varisi olduğunu ileri sürerek Yesü'yü Çağatay'ın yerine geçirdi ve yönetimi onun ellerine bıraktı.¹⁷ Ancak bu hususta Reşidüddîn, Yesü'nün tahta çıkmasında onun eşi Naişî'nin son derece etkisinin olduğunu ifade etmektedir.¹⁸ Yesü'nün tahtta kaldığı 1252'den 1261 yılına kadarki on yıllık devrede ise Kara Hülagü'nün eşi Oragina (Orkine) Hatun'un hükümet sürdüğünü görmekteyiz.¹⁹ Ancak Oragina Hatun'un küçük yaşta olan oğlu

¹⁴ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2018, s. 475.

¹⁵ Güyük Han esasen Şamanist olsa dâhi özünde hakiki bir Hristiyan'dı ve Hristiyanlara karşı ilgisi vardı (Boyle, s. 540). O'nun devrinde Hazret-i Mesih'e tâbi olanların şânı yükselmiş, Han'ın karargâhı mukaddes adamlar, papazlar ve rahiplerle dolmuştu. Bu hususta bkz. Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi II*, (nşr. Ernest A. W. Budge- Ö. R. Doğrul), Ankara 1987, s.546.

¹⁶ Güyük Han'ın atabeyi Kudak adlı bir büyük bey vardı ki bu kişi vaftiz edilmiş bir Hristiyan'dı. Çinkay/Çinbikay adlı bir bey daha vardı ki bunlar elbirliği ederek Güyük Han'a, anasına ve bütün ailesine Hristiyanları ve Hristiyanlığı sevdirmiş, papazlar, piskoposlar ve matranlara karşı bunların gönüllerini ve sevgilerini çelmiş olduklarından bu hükümet Güyük Han zamanında adeta bir Hristiyan hükümet halini almıştı. O sebeple Güyük Han devrinde Moğolların hâkim olduğu memleketlerde Frenkler, Ruslar, Süryaniler ve Ermenilerden olan Hristiyanlar gün yüzüne çıkmıştı. Bu bilgiler için bkz. Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd- Düvel*, (nşr. Ş. Yaltkaya), Ankara 2011, s. 22-23.

¹⁷ Cüveynî, s. 80; Kazvinî, s.475.

¹⁸ Esasen burada son derece içkiye düşkün olan Yesü Mönğke'nin tahta geçmesinde eşi Naişî'nin çok büyük etkisi olmuştu. Zira bu konu hakkında Reşidüddîn şu bilgileri vermektedir: "Son derece içkiye düşkün olan Yesü Mönğke'nin Naişî adında bir eşi vardı ve kocasının sarhoşluğundan olsa gerek her zaman ihtiyatlı, düzenli, etkili ve tahakküm etmesini bilen bir kişi idi. Güyük Han ile iyi derecede ittifakta olduğundan Çağataylı tahtına Kara Hülagü'nün atanmasına rağmen, Güyük, Yesü'nün daha önce Mönğke Kağan'a karşı çıkışını da göz önüne alarak O'nu Çağatay ulusunun yöneticisi yaptı. Zira Mönğke Kağan, hakan olduktan sonra, Kara Hülagü'yü Çağatay ulusu için yönetici tayin etmiş ve Yesü Mönğke'yi öldürmek için bazı adımlar atmıştı." Bkz. Reşidüddîn Fazlullah, *Jamî'u't-Tewarikh (Dünya Tarihi) II*, (nşr. W.M. Tachston), (nşr. Ş. Tekin-Gönül A. Tekin), Harvard 1999, s. 372.

¹⁹ Oldukça akıllı ve istikrarı ile temayüz ettiğini gördüğümüz Oragina Hatun, on yıldan fazla bir süre zarfında saltanat sürecek ve hükümrانlığının ilk yıllarında Yesü'nün kendisine yönelttiği kışkırtma hareketlerini bertaraf edecektir. Güzellik, zarafet ve saygınlık gibi Moğollarda ressamların bir araya getirmek istedikleri üç önemli erdem herhalde Oragina Hatun'da bulunmuş olsa gerek ki, Vassaf, ondan bu üç erdem de sahibi gibi bahseder. Dinlere karşı gayet ılımlı politikalar izleyen Oragina, eğer bir Müslüman dönmesi olmasaydı, İslâmiyet'in öğretilerine meyil gösterir ve pek çok fırsatta Müslümanlara karşı hoşnutluk sergilerdi. Sadece Hülagü'nün eşi ya da on yıl bağımsız bir saltanat sürdüğü için değil, aynı zamanda güzellik kadar inceliğe de sahip olan Oragina Hatun, sonradan Algu Han'ın eşi

Mübarek Şah²⁰ adına İli vadisinde Çağatay ulusuna nâiplik vazifesiyle atandığı unutulmamalıdır.²¹

Türkistan'da yer alan düşman devlet ve savaş yanlısı boylar tarafından çevrelenmeyen Çağatay Ulusu, buna rağmen istikrarsız bir çizgide yürüyecek ve özellikle 1300'lü yıllardan itibaren yetmiş sene boyunca hanlıkta yaklaşık yirmi han değişikliği yaşanacaktır.²² Ancak bu zor dönemlerde Türkistan'daki İslâm uygarlığı, Cengiz Han'ın şehirlerin ve vergilerin yönetimini devrettiği Müslüman Mahmud Yalvaç'ın, sonra da oğlu Mesud Yalvaç'ın (ö. 1289) sayesinde XIV. yüzyılın başlarına kadar parlak günler yaşamıştır.²³ 1266-1271 yıllarında Barak,²⁴ 1282-1306 yıllarında yeniden yapılanmaya enerji ve

olacak ve devletti en etkili kişilerden birisi haline gelecektir. Bkz. E.E. Oliver, "The Chaghatai Mughals", *JRAS*, V/XX, New Series, London 1888, s. 92.

²⁰ Mübarek Şah, Kubilay'ın ilk saltanat yıllarında atanmış, Oragina Hatun tarafından korunan ve kollanan Kara Hülagü'nün oğluydu. Her şeyden önemlisi de bir Müslümandı. Oldukça yumuşak huylu ve adil bir prens olarak temayüz ettiğini görmekteyiz. 1264 yılı itibariyle Büyük Kağan'ın ona çok fazla güvenmediği görülmektedir. Onu tahtından alacağı eden ise Barak olacaktı. Bkz. Oliver, s. 94.

²¹ Çünkü bu sırada Yesü hayatını kaybetmişti. Bkz. Cüveynî, s. 250; Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, s.412.

²² Bu taht değişikliklerinde oluk oluk kan aktığı söylenir. Bkz. L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2003, s. 279; Jean P. Roux, *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, (nşr. A. Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan), İstanbul 2004, s. 305.

²³ Prof. Zeki Velidî Togan'a göre Moğol hâkimiyeti İran ve Anadolu'nun iktisaden yükselmesine ve zenginleşmesine sebep olmuştur. Moğollardan evvel İran ve Anadolu'da iktisadî anarşi hâkim olup her yerine ayrı parası, ayrı vergi sistemleri vardı. Moğollar devrinde gittikçe güçlenen malî buhran ortadan kaldırılmış, belli bir para sistemi ve vergi usulü, her yerde aynı ticaret kanunları ve malî sistem hâkim olmuştur. Bu hususta geniş bilgi için bkz. Ahmet Zeki Velidî, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, (1931), İstanbul 1931, s.15; ayrıca Güyük'ün Han ilan edilmesinden sonra Mahmud Yalvaç'ın Hitay/Hata ve Mesud Yalvaç'ın da Mâverâünnehr ve Türkistan'a gönderilmesi hususunda bkz. Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s. 22.

²⁴ Mübarek Şah'ı tahtından eden Barak, aynı başarıyı, kendisiyle aynı derecede başarı kazanan Kaydu'ya karşı etkili önlemler alma konusunda gösteremedi. Kısa süre sonra Kaydu ve Mengü Timur arasında savaş patlak vermesine rağmen, Mavi Orda'nın dördüncü kağanı olarak Barak, savaşı kaybetmeye hiç niyetinin olmadığını düşünerek, iyi hazırlanmak istemiş ve ordularını geri çekerek, yeni bir saldırı için hazırlık yapmaya başlamıştı. Tehlikeyi sezen Kaydu, aynı derecede bir hızla hemen Mavi Orda ile bir uzlaşma yolu aradı. Daha sonra Türkistan vilayetlerini (Semerkant ve Buhara gibi) terk etmek zorunda kalacağı sadakatsiz bir müttefik oldu. Kendi birlikleri Barak'a söz verilen yağmayı vermemiş ve yerleşiklere de şehirleri terk etme emrini vermişlerdi. Bu arada daha fazla silah ve zırh üretme emri verildi. Kısa zamanda Barak savaş alanındaki yerini aldı. Fakat Kaydu bu aşamada, barış için endişeliydi ve Barak'ın yakın arkadaşı, kuzeni Kıpçak Oğul'u bazı tekliflerle ona gönderdi. İki prens 1269'un baharında Sihûn'un kuzeyine açılan büyük alanda karşılaştı. Burada barış sağlandı ve karşılıklı vaziyette altın kaplı bardaklar havaya kaldırılarak yemin edildi. Burada bir de kurultay yapıldı ve kurultayda alınan karara göre, Mâverâünnehr'in üçte ikisi ki bu Mengü Timur ve Kaydu'ya eşit olarak ait olan kısımdı, Barak'a ait olmalıydı. Barak yapılan anlaşma ile hiç de memnun olmadığı ima etti. Gerekçe olarak da Çingiz topraklarının en

kurnazlığıyla bulunduğu katkıya rağmen bundan fazla uzun süre yararlanamayan Duva ve 1318-1326 yıllarında ise bütün Çağatay-Moğol geleneklerine bağlı kalan ama yerleşik düzene ve şehirlere karşı derin bir nefret besleyen Kebek Han Çağataylıların sonraki hanlarından olup bunların zamanında sükûnet sağlanamadığı gibi Çingiz İmparatorluğu adeta parmaklarının arasından kaymaya devam etti.²⁵

Kebek Han ülkeyi düzene sokmayı denedi. O sebeple başkenti bozkırdan güneye taşıyarak, orada kendisine yurt değil, bir saray kurdu ve yerleşik halk lehine bir yönetim reformuna gitti. Fakat Kebek Han, Hindistan'a bir yağma seferi gerçekleştiren kardeşi Tarmaşirin tarafından öldürüldü. Ne var ki Tarmaşirin, Hindistan seferi sırasında Moğolları Pencap boylarına kadar iten Dehli sultanı Muhammed Tuğluk'un kendisine sunduğu kıymetli taşlar ve değerli mücevherlerden oluşan yüklü hediyeleri kabul ettikten sonra rıza gösterip Dehli üzerine yürümekten vazgeçecektir.²⁶

1. Çağatay Han ve Müslümanlara Bakışı

Hayatı boyunca Çingiz yasaları ile Moğol töre ve adetlerine,²⁷ özellikle Müslümanların akarsuda abdest almaları, kasaplık hayvanları şeriatın icaplarına göre kesmeleri gibi, daha pek çok yasakları uygulamada en katı

kötüsünün kendisine bırakıldığını, yapacağı akınlar için kendisine geniş otlakların gerektiğini belirtti ancak bu isteği reddedilerek bu eksikliğini Horasan'ı ele geçirerek telafi etmesi gerektiği kararlaştırıldı. Ayrıca üç prens de Mâverâünnehr'e yönelik yıkıcı tahribatlardan uzak duracaklar ve tarım topraklarından uzak yerlerde otlak bulacak ve kullanacaklardı. Bkz. Oliver, s. 95.

²⁵ Jean P. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. A. Kazancıgil-A. Bereket), İstanbul 2001, s. 418-420.

²⁶ 1327 yılında Sultan Muhammed Tuğluk Şah'ın saltanatının henüz ilk yıllarında hükümet tesisinden hemen önce ünü her tarafa yayılan büyük Moğol generali ve Çağatay ulusunun başı Tarmaşirin Han büyük bir orduyla Hindistan'ı zapt etmek için harekete geçmiş, kuzeydeki vilayetlerden Lumghan ve Multan gibi önemli şehirleri ele geçirdikten sonra başkent Dehli'ye doğru ilerlemişti. Bu sıralarda Düab'da başlayan kıtlığın sebep olduğu kargaşa ve isyanlarla uğraşmak zorunda kalan Muhammed Tuğluk, kalabalık Moğol ordusuna karşı başarılı olamayacağını anlamış, başkentten de düşme tehlikesini göz önüne alarak barış teklifinde bulunmuştu. Sonunda çok miktarda değerli taş ve altından oluşan hediyeleri kabul eden Tarmaşirin Han rıza gösterip Dehli'ye yürümekten vazgeçti ve geri döndü. Diğer taraftan Çağatay ordunun Hindistan'daki harekâtı ve geri dönüşüyle ilgili çok farklı görüşler bulunmaktadır. Bkz. Mahomed Kasım Ferishta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India I*, (nşr. J. Briggs), New Delhi 1829, s. 237; ayrıca Muhammed Tuğluk Şah'tan sonra 23 Mart 1351'de Dehli'de tahta çıkan Fîrûz Şah Tuğluk da Sind taraflarındaki mevcut durumdan istifade ile bir yağma harekâtı yapma ihtimali bulunan Moğollar üzerine başarılı tedip seferleri düzenlemiştir. Bu hususta bkz. Şems-i Sîrâc Afîf, *Tarih-i Firûz Şahî*, (nşr., M. V. Husain), Calcutta 1891, s. 48.

²⁷ Bu konular hakkında geniş bilgi için bkz. B.Y. Viladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, (nşr. A. İnan), Ankara 1944, S. 56-74.

davranışları sergilediğini gördüğümüz Çağatay Han,²⁸ Cüveynî'nin ifadesine göre, Müslümanları (Türkler) dinî bakımdan son derece müşkül durumlarda bırakmıştı.²⁹ Cüzcani de Çağatay Han'dan bahsederken, O'nu melun, acımasız, kan dökücü ve günahkâr olarak itham etmekte ve Moğol hükümdarları arasında Müslümanlara karşı düşmanlıkta ondan daha başka birisinin olmadığını ifade etmektedir.³⁰ 1253'te huzuruna gelen Wilhelm V. Rubruk'un Hristiyanlık hakkında aktardığı bilgileri dikkatle dinleyen fakat kendisine itibar etmeyen Çağatay Han'ın Hristiyanlığa ilgi ve temayülünün olmadığı da çok açıktır.³¹

Çağatay Han'ın, bu dönemde İslâm kültür ve medeniyetinin parlak bir merkezi olan Buhara, Semerkant hatta Kaşgar gibi büyük şehirlerinde ve yerli halkın artık çoktan Müslüman olduğu bu eski Karahanlı ve Selçuklu ülkelerinde, Çingiz yasa ve törelerine bağlı kalması ve bunları hem de çok sert bir şekilde uygulamaya kalkışması ne İslâm ve ne de Türklüğün hayrına olmuş, üstelik pek çok sosyal problemin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zira başta akarsu ve hayvan meselesi olmak üzere pek çok meselenin Kur'an-ı Kerim ve İslâm'ın temel prensipleri ile uyuşması mümkün değildi.³² Diğer taraftan Çağatay'ın Müslüman veziri Habeş-Amîd³³ de dindarlığı ile tanınmış

²⁸ Z. Kitapçı, *Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası (Moğollar Arasında İslâmiyet)*, Konya 2000, s. 76; R. Grousset, *A History of Asia*, New York 1963, s. 83.

²⁹ Cüveynî'de Çağatay'ın hayatı hakkında bir bahis yer almaktadır. Buna göre Çağatay, cesur, atılgan ve sert mizaçlı bir kimse idi. Onun yönetimi sırasında şeriatın icaplarına göre hayvan kesilmesi, gündüz akar suya girilmesi konularındaki yasalar titiz bir şekilde uygulandı. Müslümanlar zor günler yaşadılar. Bu yasa yüzünden o sırada Horasan'da hiç kimse açıkta hayvan kesemez oldu. Onun iptal edilmesi konusunda Müslümanlar yaptıkları her başvuruya Çağatay *murdar et yiyin* diye geri çevirdi. Bkz. Cüveynî, s. 241-242.

³⁰ Hatta Cüzcani, Çağatay Han'ın, huzurunda Müslümanlardan bahsedilirken aşağılayıcı sıfatlar haricinde konuşanları sürekli uyardığı ve buna müsaade etmediğini anlatmaktadır. Ayrıca Cüveynî'de gördüğümüz, himayesi altındaki kabilelere Müslüman geleneklerine göre hayvan kurban etmeyi yasakladığını Cüzcani'de de görmekteyiz. Ama Cüzcani Cüveynî'den farklı olarak yeni bazı bilgiler de verir. Mesela Ona göre Çağatay Han, Müslümanlara yaşam hakkı tanınmaması ve onların tümünün katledilmesi için sürekli olarak Ögedey üzerine baskı yapmaktaydı. Bkz. Cüzcani-Raverty, *Tabakât-ı Nâsirî, A General History of Mohammadan Dynasties of Asia II*, (nşr. H.G. Raverty), Calcutta 1864, s. 1144-1146.

³¹ Wilhelm Rubruk'un, Çağatay Han'ın huzuruna çıkması ve Hristiyanlığı tebliği hakkında bkz. Wilhelm V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (nşr. E. Ayan), İstanbul 2012, s. 45-46.

³² Kitapçı, s. 76.

³³ Otrar'lı bir Tacik olan Kutbeddin Habeş Amid (Jami'u't-Tewarikh II, s. 380), Mâverâünnehr'in ele geçirilmesi sırasında Moğollar arasında görev yapmış ve Çağatay'ın vezirliğine kadar yükselmişti. Habeş Amid'in etkisi o kadar büyüktü ki, devlet yönetiminde söz sahibi olan aileler onunla bağ kurmaya çalışıyorlardı. Kirmanlı Kutbeddin ona kendi ailesinden bir gelin vermişti. Hatta Harezşah ailesinin tutsak edilmesinden sonra Muhammed'in iki kızı Çağatay'a verilmiş, o da kızlardan birisini kendisi almış ve ikincisini Habeş Amid'e vermişti. Bkz., Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, s. 385; ancak dönemin

biri değildi. Bu durum İslâmiyet'in Çağataylı topraklarında yayılmasını güçleştiren önemli bir etken olarak görülmektedir.³⁴

2. Çağatay Hanlığı Döneminde Moğollar Arasında İslamiyet

Çağatay Hanlığı'nın ilk Müslüman hanı olan ve saltanatı fazla uzun sürmeyen Mübarek Şah'tan³⁵ itibaren artık yavaş yavaş hem İslam dini Çağatay Hanlığı vilayetlerinde yayılma imkânı bulacak hem de Çağatay Hanları müslüman unvanlar almaya başlayacaklardı.³⁶ Öte yandan kendi yakın çevresi ve aşiretleri arasında İslâm dininin yayılması için hayli çalışan ve bu gayesinde de büyük ölçüde başarılı olan Barak Han (1266-1271)'in³⁷ iktidarında ve İslamiyet'e hizmet yıllarında karşısına Ögedey Kağan'ın torunu Kaydu çıkmış³⁸ ve aralarında kıyasıya bir taht mücadelesi başlamış³⁹ ve sonunda Çağatay Hanlığı'nın tahtına Kaydu Han geçmişti. Gerçekte Kaydu iyi bir komutan ve Moğol geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir insan olmasına rağmen,⁴⁰ zaten kısa süren iktidarı döneminde İslam dini ve Müslümanlara karşı hiçbir zaman aşırı bir tutum ve davranış içinde olmamıştır.⁴¹

1306 yılına kadar Çağataylı tahtında kaldığını bildiğimiz Duva Han da İslam dinini kabul etmiş⁴² ve bu dinin yayılması için tebliğlerde bulunmuştur. Moğol prenslerinin mukadderatını tayin edecek bunca siyasi kargaşa ve karışıklıklar yanı sıra halâ İslâm dininin yayılması için tebliğ faaliyetlerinde bulunmaları veya bu faaliyetleri desteklemeleri onların diğer taraftan İslâm

kaynaklarının aksine İbnü'l-Esir Moğolların Maverâünnehr'e girmeleri bahsini anlatırken bu ayrıntılara yer vermez. Hatta verdiği bilgiler o kadar mahdut ve belirsizdir ki kaynakların pek çoğunun zikrettiği Celâleddin Harezşah'ı takip vazifesi verilen Çağatay Han'ın dâhi adını zikretmeden "Cengiz Han'ın oğlu..." şeklinde bir ifadeyle olayı üstünkörü anlatır. Bu hususta bkz. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, XII, (nşr. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987, s. 323.

³⁴ Bu arada Çağatay, belki de İslamiyet'e olan düşmanlığı yüzünden Hıristiyan dostu telakki ediliyordu. Bu hususta Marco Polo'da gördüğümüz, fakat başka kaynaklardan teyit edilmeyen bir kayda göre kendisi vaftiz bile edilmişti. Bkz. W. Barthold, "Çağatay", *İA.*, III., İstanbul 1980, s. 267.

³⁵ C. E. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, İstanbul 2005, s. 329.

³⁶ Hanlık tahtına geçtikten iki sene sonra Müslüman olan Barak Han (1266-1271) *Gıyâsü'd-dîn* unvanını almıştı. Bkz. Kitapçı, s. 87.

³⁷ De Guignes'deki kayıtlara göre hükümdarlığının üçüncü senesinde İslamiyet'i kabul eden ilk Moğol hükümdarı olan Barak (Berrak) Han kendisine "Sultan Celâleddîn" dedirtmiştir. Bu bilgi için bkz. J. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Sâir Batı Tartarlarının Tarih-i Umûmîsi II*, (nşr. H. Cahit-Yay. Haz. E. Kılınç), İstanbul 2018, s. 691.

³⁸ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 63.

³⁹ Bu mücadeleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. H. Howorth, *History of the Mongols (from the 9th to the 19th century) I*, London 1876, s. 173-176.

⁴⁰ Kaydu ve Barak Han arasındaki mücadeleler için bkz. Jamî'u't-Tewarikh II, s. 378.

⁴¹ Kitapçı, s. 88.

⁴² Bkz. J. Curtin, *The Mongols A History*, Boston 1908, s. 282.

dinine nasıl da güçlü bir gönül bağı ile sarılmış olduklarını göstermektedir.⁴³ Duva'nın oğlu Kebek Han ise sekiz sene hükümdarlık etmiş (1326'ya kadar) ve Müslümanlığı kabul etmediği halde, Müslümanlarca bu hükümdarın adaleti çok methedilir ve bazı önemli şehirler inşa veya ihya ettiği söylenir.⁴⁴

Çağataylıların İslam dinini kabulleri bahis mevzuu olduğunda, Çağatay ulusunun bütünü üzerinde etkili olan ve İslamiyetin bu topraklarda hakiki manada yerleşip yayılabilmesi için adeta anahtar bir isim olarak gördüğümüz Tarmaşirin Han (Terme Şirin) (1331-1334) dönemi apayrı bir yere sahiptir.⁴⁵ Nitekim İslamiyet'i kabul eden Tarmaşirin bir Budist olarak doğmuş⁴⁶ ve din değiştirdikten sonra da adı Alâeddin Muhammed ve unvanı da "*Sultan ü'l-a'zâm*" olmuştu. Tarmaşirin'in 1325 yılında Müslüman olduğu konusunda kaynaklar ittifak halindedir.⁴⁷ Tarmaşirin Han'ın Müslüman olmasından sonra Çağatay ulusu büyük kitleler halinde hükümdarlarına uyarak İslamiyet'i kabul etti. Diğer taraftan onun zamanında ülkede din işleri kuvvet kazanmış ve dinî müesseselere ehemmiyet verilmiştir.⁴⁸ Onun Müslüman olması daha önce Çağataylılara karşı her fırsatı kollayan Dehli Türk Sultanlığı ile olan ilişkilerin de yumuşamasına zemin hazırladı.⁴⁹ Ayrıca Mısır Memlûkluları ile de yakın ilişkiler başlamış ve sonuçta Mâverâünnehr, Mısır ve Suriye tacirlerine açılmıştı. Dolayısıyla artan bu ticari faaliyetler neticesinde bölgede İslamiyet hızla yayılmaya başladı.⁵⁰

⁴³ Kitapçı, s. 89.

⁴⁴ Barthold, "Çağatay", s.269.

⁴⁵ M. Biran, "The Chaghadaids and Islam (The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-1334)), *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 122, No. 4. (Oct-Dec, 2002), s. 742-743.

⁴⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 305.

⁴⁷ Dahası Tarmaşirin'in tebaasına İslam dinini kabul etmeleri emrini veren ilk Moğol hükümdarı olduğu yönünde ifadeler hakkında bkz. Guignes, s. 691.

⁴⁸ Bu hususta bkz. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 476.

⁴⁹ Girdiği bölgeleri tamamen yağmalayan Çağatay ordusunun Hindistan'daki faaliyetleri ve geri çekilişleri hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Muhammed Tuğluk Şah (1325-1351)'in Dehli Türk Sultanlığında hükümdar olduğu sırada bir taraftan kıtlık ve kargaşa ile uğraşılırken, öte taraftan Güney Hindistan'da büyük isyanlar çıktı. İşte bu durumu bir fırsat bilen Çağatay Moğolları yeniden güneye yöneldiler. Zira Muhammed'in sebep olduğu karmaşa, Mâverâünnehr'de güçlenerek Afganistan'ı hâkimiyet altına almış bulunan Çağatay Han'ı Tarmaşirin tarafından büyük bir fırsat olarak değerlendirilmişti. Bunun üzerine Çağataylılar, 1328 yılına doğru Tatta asileriyle birleşerek Mutlan ve Lahor üzerinden Dehli önlerine kadar ilerledi. Tarmaşirin de Siri'den Cud tepelerine kadar olan bölgeyi istila ettikten sonra Lahor ve Samana üzerinden Bedaun'a kadar ilerlemişti. Bkz. S. Cöhce, *Dehli Türk Sultanları Tarihi*, Malatya 2004, s. 85; Hindistan'daki karışıklıktan istifade eden Moğollar neredeyse Ganj kıyılarına kadar ulaşacaklardır. Bu husus ve Dehli Sultanı Muhammed Tuğluk Şah'ın içinde bulunduğu müşkül durum hakkında geniş bilgi için bkz. G. Dunbar, *A History of India (From the Earliest Times to the Present Day)*, London 1935, s. 114-118.

⁵⁰ Biran, s. 747.

Tarmaşirin Han'ın ölümünden sonra hanlığın başına Gazan Han geçti. Gazan Han zamanında bütün Çağataylılar Müslüman oldular. 1295'te haziran ayında tahta çıkmasından birkaç ay önce İslamiyet'i kabul eden Gazan Han, Şeyh Sadreddin İbrahim el-Hamevî'nin huzurunda Fîrûzkûh'da "Mahmud" adını aldı. Ayrıca kendisiyle beraber sarayında bulunan maiyeti ve İran'daki Moğolların çok büyük bir kısmı İslamiyet'i kabul ettiler. Böylece Gazan Han Mahmud zamanında İslam dinî uzun zaman sonra İran'da yeniden hâkim din oldu.⁵¹ Dahası Gazan, Müslüman kadıları, dânişmend vs. yöneticileri vergiden affetti ve İslam dinine o derece dikkat ve ihtimam gösterdi ki dokuz senelik bir saltanattan sonra İran'da dinî sahada istediği kat'i değişikliği yaptığına emin olarak rahatça ruhunu teslim etti. Mamafih Gazan ölürken devlet ricaline yeni dinde sebat etmelerini kesin olarak ihtar etmişti.⁵²

Bir süre sonra hanlarla beyler arasında anlaşmazlıklar çıktı ve savaşlar başladı.⁵³ Çağatay hanlarının Mâverâünnehr'deki hâkimiyetleri zayıfladı. Nitekim ülke topraklarının büyük bir kısmı beylerin, komutanların eline geçti. Timur bu beylerden biridir.⁵⁴ Timur bir süre sonra bu beylikleri ortadan kaldıracak ve Timurlular Devletini kuracaktı.⁵⁵ J. P. Roux, esasen Tarmaşirin döneminde hanlığın resmen çöktüğünü söyler. Yukarıda da belirttiğimiz üzere bir Budist olması yanı sıra, her ne kadar tamamen Türkleşmiş olsa da gerçek bir Moğol olarak kalmayı başarmasına karşın, Moğollar onu bir emir ya da bir sultandan çok bir han olarak görüyorlardı. Diğer taraftan Tarmaşirin'in tahttan inmesinden sonra hanlık ikiye bölünmüştü.⁵⁶ Ancak bölünme kısa sürdü ve güçlü Moğol boyu Duğlatlar Moğolistan tahtına güçlü, akıllı, becerikli Tuğluk Timur'u geçirdi (1347-1363). Tuğluk Timur krallığının tümüne hâkim olabilmek için İslamiyet'i kabul etmiş,⁵⁷ ancak

⁵¹ A. Bausani, "Religion Under the Mongols", *The Cambridge History of Iran V*, (nşr. J. A. Boyle), Cambridge 1968, s. 541-542.

⁵² B. Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, Ankara 2011, s. 264.

⁵³ Söz konusu anlaşmazlıkların temel sebebini Moğol kanunlarıyla İslam kaidelerinin birlikte uygulanmasında karşılaşılan sorunlar oluşturuyordu. Örneğin İslam dini ölen babanın eşiyle evlenmeyi kesin olarak yasaklıyordu. Oysa Gazan Han babasının eşi Bulughan Hatun ile evlenmişti. Bkz., R. Amitai-Preiss, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Memlûk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, V.59, N.1 (1996), s. 2-3.

⁵⁴ Bosworth, s. 329.

⁵⁵ Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, s. 24.

⁵⁶ Tarmaşirin dönemiyle birlikte Çağataylıların yıldızı hızla sönmeye başladı ve hanlık kısa süre sonra biri Kaşgar ve doğu bölgelerinde diğeri de Mavaraünnehr'de yönetilen olmak üzere iki kısma ayrıldı. Bu hanlıkların kış merkezleri Kaşgar ya da Yarkent'te, yaz merkezleri ise Tiyanşan'ın kuzey bölgesinde yer alıyordu. Bkz. Oliver, s. 107.

⁵⁷ Tuğluk Timur'un 1353 ya da biraz sonra Müslüman olduğu söylenir. 1360 ve 1362 yıllarında etrafında toplamayı başardığı Müslüman kuvvetlerin yardımıyla Mâverâünnehr üzerine yürümüştür. Bkz. Oliver, s. 109.

birkaç yıl sonra Mâverâünnehr’de kargaşa çoğalınca da müdahale etmekten geri durmamıştı.⁵⁸

Tuğluk Timur yeniden iktidara geldiğinde Türk yurtlarında Çağatay Hanlığı yeniden kurulduğu gibi, İslâm dini de Çağatay Moğolları arasında çok hızlı bir yayılma sürecine girmişti. Zira daha ilk gençlik yıllarında Tuğluk Timur, büyük bir av partisi esnasında karşısına çıkan Şeyh Celâleddîn’den çok etkilenmiş ve bundan sonra çok kuvvetli bir Müslüman olmuştu.⁵⁹ Tuğluk Timur’un bu şekilde Müslüman olması ve daha sonra elinde bulunan bütün imkânları İslam dininin lehine kullanması o civardaki Moğolların geniş ölçüde Müslüman olmalarında çok büyük bir rol oynamıştır.⁶⁰ Ancak burada unutulmaması gereken nokta, her ne kadar Tuğluk Timur’un Müslüman olmasına ve haleflerinin de Müslüman isimlerini almış olmalarına rağmen tebaalarının büyük kesiminin eski dinlerini muhafaza etmiş olmalarıdır.⁶¹ Diğer taraftan göçebe doğu, yerleşik Müslüman batı arasındaki hayat farkları her halükârda öylesine büyüktü ki, daha sonraki tarihlerde Timur bile Çağatay devletinin birliğini yeniden tesis edemeyecekti. Ayrıca, o zamanki halkın İslâm’a ve Müslüman kültürüne beslediği antipati, hükümdarlarınkinden çok daha güçlüydü. Dolayısıyla her ne kadar hükümdarlar Müslümanlığı din olarak seçip kabul etseler de halk öyle kolay kolay boyun eğmek bir tarafa zaman zaman hükümdarları bile yaptıklarını Moğol geleneklerine göre suç telakki ederek onları öldürebiliyorlardı.⁶²

Sonuç

⁵⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 308.

⁵⁹ Bu husus Tarih-i Reşidî’de şöyle anlatılır: “şeyh Aksu yakınlarındaki Baygöl’e geldiğinde orada Tuğluk Timur Han vardı. O sırada Han 18 yaşındaydı. Bu sırada Han bir av eğlencesi düzenlemiş ve hiç kimsenin ava katılmaktan geri kalmaması yönünde bir buyruk yayınlamıştı. Ancak bazı kimselerin münzevi mahallerde oturdukları tespit edildi. Han bu kimselerin getirilmelerini emretti; hanın emirlerini ihlal ettikleri ve avda hazır bulunmadıkları için tutuklanıp bağlanarak onun önüne getirildiler. Han onlara sordu: niçin emirlerime itaat etmediniz? Onlar da: biz yabancınız. Perişan olmuş Katak kasabasından kaçtık. Av veya av emri konusunda bir şey bilmiyoruz ve bu yüzden sizin emirlerini ihlal etmedik. Bunun üzerine Han adamlarına bu Tacik’i serbest bırakmalarını emretti. o sırada bazı köpekleri domuz etiyle besliyordu. Ve öfkeli şekilde şeyhe sordu: sen mi köpekten iyisin, yoksa köpek mi senden iyi? Şeyh cevapladı: eğer imanın varsa ben bu köpekten iyiyim, fakat eğer imanın yoksa bu köpek benden iyidir. Bu sözleri duyan han geri çekildi ve ‘git ve bu Tacik’i kendi atına bindir, bütün gerekli saygıyı göster ve onu buraya bana getir’ diyerek adamlarından birini gönderdi.” İşte bu hadiseden sonra Han’ın yanına gelen şeyh ona imanı ve Müslümanın vazifelerini açıkladı. Han bundan sonra göz yaşlı dökerek eğer kendisinin bir gün han olursa şeyhin kendi yanında olmasını ve kendisinin de mutlaka Müslüman olacağını söylemiştir. Bkz. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, (nşr. E.D. Ross), (Türkçeye Çev. O. Karatay), İstanbul 2006, s. 171-172.

⁶⁰ Kitapçı, s. 92-93.

⁶¹ Kitapçı, s. 94.

⁶² V.V. Barthold, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2010, s. 120.

Çağatay ulusu ve Moğol Noyonlarının İslam dinini kabul etmelerinin Müslüman Türk tarihinde müstesna bir yeri vardır. Tabii bu neticede, Türkistan'da bulunan Müslüman Türk dervişlerinin ve onların irşâd faaliyetlerinin de büyük bir katkısı olduğu şüphesizdir. Çingiz Han'ın kurduğu büyük cihan imparatorluğunun mensupları böylelikle birkaç nesil sonra İslamiyet karşısında boyunlarını eğmekten ve bu dini kabul etmekten başka bir yol seçmeyecekti. Bunun pek çok sebebi olmakla beraber, Moğolların ve dolayısıyla da Çağataylıların bütün dinler karşısında aynı mesafede ve eşit davranmaları ve hiçbir din mensubuna menfi harekette bulunmamaları diğerlerine göre daha ön plana çıkmaktaydı.

Tuğluk Timur'un Çağatay sülalesinde, iktidardan devrilmesinden sonra, Aksak Timur (Timurlenk)'un yıldızı parlamaya başlayacak ve onun zamanında Türkistan'da Türk-İslam düşüncesi nihai zafere ulaşmış olacaktı. Dolayısıyla takriben iki asır süren Çağatay Hanlığı yıkılmış ve onun enkazı üzerinde Aksak Timur olarak tarihe geçen büyük bir bozkır kahramanı, askerî deha ve fetih hareketleri ile yeni bir cihan imparatorluğu kuracaktır.

Kaynakça

Abbott, J., *History of Genghis Khan*, New York 1873.

Alâeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa I*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1998.

Amitai-Preiss, R., "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Memlûk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, V.59, N.1 (1996), s. 1-10.

Barthold, V.V., *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2010.

Barthold, W., "Çağatay", *İA*, III., İstanbul 1980.

_____ *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. H.D. Yıldız), Ankara 1990.

_____ *Tarihte Türk Dünyası*, (nşr. M.A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu), İstanbul 2008.

Bausani, A., "Religion Under the Mongols", *The Cambridge History of Iran V*, (nşr. J. A. Boyle), Cambridge 1968, s. 538-549.

_____ "Religion Under the Mongols", *The Cambridge History of Iran V*, (nşr. J. A. Boyle), Cambridge 1968.

Biran, M., "The Chaghadaids and Islam (The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-1334))", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 122, No. 4. (Oct-Dec, 2002), s. 742-743.

- Bosworth, C. E., *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, İstanbul 2005.
- Cöhce, S., *Dehli Türk Sultanları Tarihi*, Malatya 2004.
- Curtin, J., *The Mongols A History*, Boston 1908.
- Cüzcâni-Raverty, *Tabakât-ı Nâsirî, A General History of Mohammadan Dynasties of Asia II*, (nşr. H.G. Raverty), Calcutta 1864, s. 1144-1146.
- Dunbar, G., *A History of India (From the Earliest Times to the Present Day)*, London 1935.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi II*, (nşr. Ernest A. W. Budge- Ö. R. Doğrul), Ankara 1987.
- Grousset, R., *A History of Asia*, New York 1963.
- _____ *Conqueror of the World*, New York 1966.
- Guignes, J. De., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Sâir Batı Tartarlarının Tarih-i Umûmîsi II*, (nşr. H. Cahit-Yayına Haz. E. Kılınç), İstanbul 2018.
- Gumilev, L.N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, (nşr. A. Batur), İstanbul 2003.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2018.
- Howorth, H.H., *History of the Mongols (from the 9th to the 19th century) I*, London 1876.
- İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, XII, (nşr. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987.
- Kafalı, M., "Çağatay Hanlığı", *Türkler*, VIII., Ankara 2002.
- Kitapçı, Z., *Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası (Moğollar Arasında İslâmiyet)*, Konya 2000.
- Mahomed Kasım Ferishta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India I*, (nşr. J. Briggs), New Delhi 1829.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, (İng. Çev. E. D. Ross), (Türkçeye Çev. O. Karatay), İstanbul 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi*, (nşr. A. Temir), Ankara 1995.
- Oliver, E.E., "The Chaghatai Mughals", *JRAS*, V/XX, New Series, London 1888.
- Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, İstanbul 2008.
- Reşidüddîn Fazlullah, *Jamî'u't-Tewarikh (Dünya Tarihi) II*, (İng. Çev. W. M. Tachston), (Yay. Haz. Ş. Tekin-Gönül A. Tekin), Harvard 1999.

Roux, Jean P., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. A. Kazancıgil-A. Bereket), İstanbul 2001.

_____ *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, (nşr. A. Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan), İstanbul 2004.

Spuler, B., *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, Ankara 2011.

Şems-i Sîrâc Afîf, *Tarih-i Firûz Şahî*, (nşr. M. V. Husain), Calcutta 1891.

Togan, A.Z.V., *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981,.

Velidî, Ahmet Zeki, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, (1931), İstanbul 1931, s.1-42.

Viladimirtsov, B.Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, (nşr. A. İnan), Ankara 1944.